

**INTERDISZCIPLINÁRIS
DOKTORANDUSZ KONFERENCIA 2012**

**2012.
PÉCS**

TARTALOM

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

- A harmadik országbeli állampolgárok legális migrációjának uniós szabályozása
dr. Töttös Ágnes 8

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY

Pápai követek a Magyar Királyságban a 13. század húszas éveiben Adalékok a pápai legáció magyarországi történetéhez

Barabás Gábor 26

„Erőszakmentesen vagy minden lehetséges eszközzel?” Az afrikai-amerikaiak gazdasági és társadalmi problémáira adott ideológiai válaszok a XX. század második felében

Boros Gábor 45

Mozgástér és meghatározottság A felekezeti iskolaügy szabályozása és igazgatása Magyarországon a 19. század második felében

Csibi Norbert 64

A horvát országimázs fejezetei: *Josip Broz Tito és Jugoszlávia*

Gerdesics Viktória 81

A testnevelés és ének tantárgyakban megjelenő népi játékok és a tantervek szabályzásai (1777-1990)

Kecskés Miklósné 94

1956 reprezentációja a szamizdat *Beszélőben*

Kerpel-Fronius Gábor 108

Etnikai és vallási törésvonalak: Európa és az iszlám – Globalizáció, átrendeződés, migráció

Oláh Ildikó 120

Oral history mint neveléstörténeti megközelítés

Pálfi Melinda 139

Idegrendszer és személyiség – Agyi aktivációs különbségek a „BIS” és „BAS” érzelmi-motivációs rendszerek szenzitivitásának függvényében

Papp Péter 152

Nemzetiségpolitikai koncepciók Ausztriában (1848-1914) Centralizmus, föderalizmus, dualizmus

Schwarczwölder Ádám 175

Egy lehetséges értelmezés az Epheszosi Artemisz szobrán megjelenő csillagjegy ábrázolásokról

Turcsán-Tóth Zsuzsanna 191

A párkapcsolati elégedettség és a családi életciklusok összefüggései

Vajda Dóra 215

Az 1873-as gazdasági válság és az 1872-es, 1884-es ipartörvények összefüggései

Vörös Katalin 237

EGÉSZSÉG- ÉS ORVOSTUDOMÁNY

A láb mozgásszervi állapotának változása óvodás kortól fiatal felnőtt korig (egy kisvárosi óvoda, általános iskola és középiskola tanulóinak vizsgálatával)

Bohner-Beke Aliz – Leidecker Eleonora – Molics Bálint – Sramó András – Kránicz János 247

A folsav szupplementáció gyermekgyógyászati vonatkozásai: eredmények és további lehetőségek

Lohner Szimonetta dr. – Fekete Katalin – Decsi Tamás dr. 273

Szívelégtelenségben szenvedő betegek életminőség vizsgálata

Melczer Csaba – Dr. Melczer László – Dr. Goják Ilona – Dr. Szabados Sándor – Dr. Ács Pongrác 282

KÖZGAZDASÁG- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

Projektmarketing, mint az érdekeltek megnyerésének eszköze

Bálint Brigitta 291

A változásmenedzsment elméletének alkalmazása nagyvállalati példa alapján

Benke Mariann 303

Hallgatói szolgáltatások a felsőoktatásban

Duga Zsófia 317

Az érzelmi intelligencia és a szolgáltatás minősége közötti összefüggésekről, valamint azok jelentőségéről

Hauck Zsuzsanna – Németh Péter 335

Kreativitás értelmezések, a kreativitás fejlődéstörténete

Keresnyei Krisztina 347

A korridor X-es autópálya szerbiai szakaszának pénzügyi terve - költségek és bevételek „akkor és most”^{*,*}

Kovács Áron 355

Az IT haszna az ellátási lánc menedzsmentben

Kovács Nikoletta 366

Ipari parkok a Dél-Dunántúlon: Az újraiparosítás lehetséges szinterei

Kovács Szilárd 371

A környezetvédelmi operatív programok által nyújtott támogatások területi szóródása a visegrádi országokban a 2007-11. közötti periódusban

Páger Balázs 385

A CSR lehetséges kerékkötője, a fogyasztó - A vállalati jószívűség hatása a fiatalokra

Putzer Petra Eszter 397

Tőkestruktúra vizsgálatok a magyarországi gyógyszeripari vállalkozásoknál

Rideg András 405

Integrált tehetséggondozás a felsőoktatásban

Sipos Norbert 423

Falu – város kapcsolat változásának vizsgálata a Dél-Alföldön (Összehasonlítása a Dél-Dunántúllal)

Weber Erika

434

MŰSZAKI- ÉS ÉPÍTÉSTUDOMÁNY

Média és kommunikáció a digitális térben

Kovács Éva

452

Esztétika és szépség az építészetben

Vér Csaba

463

TERMÉSZETTUDOMÁNY

Kihívások és megoldási lehetőségek a terület- és településfejlesztésben az elkövetkező évtizedekben a jövő nemzedékekre tekintettel

Bársony Róbert

472

Vízfogyasztás – fenntarthatóság - településnagyság

Eördöghné Miklós Mária

492

Mozgástér és meghatározottság A felekezeti iskolaügy szabályozása és igazgatása Magyarországon a 19. század második felében

Csibi Norbert
Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Absztrakt

A tanulmányom célja, hogy felvázolja azokat a jogszabályi kereteket, amelyek meghatározták a felekezeti oktatásügy mozgásterét Magyarországon a 19. század második felében. Ezen belül is elsősorban a magyarországi római katolikus egyház által fenntartott iskolarendszerre voltam tekintettel, példáimat is innen – főleg a pécsi egyházmegye területéről – vettem. Szeretném bemutatni azt – az állami oktatáspolitikai által kijelölt – „játékteret”, melyen belül az egyházak létrehozhatták, illetve fenntarthaták saját szempontjaik szerint szervezett iskoláikat. A kijelölt keretek közötti mozgástér változása természetes módon befolyásolta a meglévő intézményhálózat jövőjét, működtetésének és fejlesztésének lehetőségeit is. E feltételrendszer ismeretében kezdhetünk majd hozzá az egyes felekezetek oktatás-stratégiai modelljének leírásához. A tanulmány sorra veszi a katolikus iskolaigazgatás változásait a népiskoláktól a felsőfokú iskolákig az 1867 és 1914 közötti időszakban.

Kulcsszavak: *oktatástörténet, katolikus iskolaügy, iskolaigazgatás, törvényi szabályozás*

Abstract

The aim of my study is to feature those legal regulations that defined the denominational education in Hungary at the second half of the 19th century. The study considers mainly the education system upheld by the Catholic Church especially focusing on the diocese of Pécs. I would like to describe the framework assigned by the state education policy. Within this framework the different churches could establish and uphold their schools organized by their own ideas. The changes of this framework could certainly affect the future of the extant institutional network and also the opportunities of their actuation and development. I can start describing the model of educational strategy of the different churches in Hungary in view of this casemaps. The study details the changes of the catholic school administration in Hungary from the lower to the higher education in the period from 1867 to 1914.

Keywords: *education history, catholic schools, school administration, legal regulation*

I. Bevezetés

Korszakunk talán legfontosabb művelődéstörténeti sajátossága a modern polgári kultúra számára nélkülözhetetlen infrastruktúra kiépülése volt. A művelődési tényezők – így az iskolák, a közgyűjtemények, a sajtóorgánumok, illetve a társadalmi szervezetek – száma dinamikus módon növekedett. Szakmai és világnézeti (pl. felekezeti) szempontból egyre specializáltabb és differenciáltabb hálózatokkal találkozhatunk.¹ Az intézmények az ország egyre nagyobb részét fedték le, az emberek számára egyre több fórumon váltak elérhetővé a műveltség – általuk is egyre fontosabbnak értékelt – elemei.

A művelődési tényezők közül a kormányzati politika az oktatásügyet kiemelten kezelte, az állam itt folyamatos expanzióban volt, egyre több saját fenntartású iskolával rendelkezett és növekvő szerepet játszott más (pl. felekezeti) fenntartók anyagi támogatásában is.² Az iskolahálózat bővülése látványos volt,³ ez a terület ugyanis fontos szerepet játszott az állami gazdaságpolitika,⁴ a nemzetiségi kérdés kezelése,⁵ és az egyházpolitika szempontjából is, illetve alapja volt az egységes és szakszerű közigazgatási rendszer kialakításának.

A világi (állami) és az egyházi iskolafenntartók párhuzamos jelenléte miatt kialakuló versenyhelyzet megkövetelte a két szféra szoros együttműködését, ugyanakkor oka volt a kialakult konfliktusoknak is.⁶ Ezek kereteit a törvényhozás és a miniszteri szintű rendeletalkotás biztosította, és a felekezeti oktatás és intézményfenntartás mozgásterét – az anyagi lehetőségek mellett – elsősorban ezek határozták meg. Ezért is lehet érdekes a végbement változások és törekvések vázlatos áttekintése.⁷

Nagy Péter Tibor véleménye szerint a magyar polgári oktatáspolitikai igazgatási szempontból három korszakra osztható. Az első az 1860-as évek vége és az 1870-es évek közepe közötti időszakra esik, és jellemzője a gyors ütemű, felülről (minisztériumi szintről) vezérelt modernizáció. Az ekkor kialakított tanfelügyelői kerületek ugyan a megyékkel területileg egybeeső igazgatási egységek voltak, de lényegében azoktól politikailag függetlenek maradtak. A kormány így próbálta érvényesíteni saját modernizációs törekvéseit az egyházak, illetve a helyi tradicionális erők érdekeivel szemben.⁸ A második szakasz az 1890-es évek közepéig tartott. Ezekben az években az állami politika már számolt a megyék és a felekezetek tényleges súlyával, az új szabályozás szerint ugyanis a felülről kinevezett tanfelügyelők cselekvési autonómiája sokban függött a közigazgatási bizottság döntéseitől.⁹ Az 1890-es évek közepétől 1918-ig terjedő harmadik szakaszban fenntartották a különböző szintű szereplők közötti hatalmi egyensúlyt, azzal a különbséggel, hogy „*amint megerősödött egy-egy elem a rendszerben, rögvest intézményes egyensúlyok keletkeztek. Példa erre az 1890-es évektől működő közigazgatási bíróság, vagy az 1902-es katolikus iskolaszékekről*

¹ KATUS 2003, 16., 28.

² Az 1871 és 1895 közötti időszakban évente az oktatásügyre az állami költségvetés 2%-a jutott, míg az 1911 és 1913 közötti években ez az arány évi 6%-ra emelkedett. (NAGY 2008, 123.)

³ Az 1867 és 1913 közötti időszakban újonnan alapított oktatási intézmények számai: óvoda kb. 1000 db, elemi iskola kb. 3000 db; polgári iskola 188 db, középiskola 70 db, egyetem 3db. (NAGY 2008, 123.)

⁴ Lásd: szakképzés, szakmunkásképzés.

⁵ Lásd: állami népiskolák létesítése (Wlassics), vagy a felekezeti népiskolák nagyobb kontrollja (Apponyi).

⁶ A korszakban a katolikus egyház sikeresen kiépítette tanító(nő)képző intézeti hálózatát, kisdédvókat alapított, és a meglévő középiskolai hálózatát is gyarapította, illetve modernizálta. (MANN 1993, 11.)

⁷ A továbbiakban a pécsi egyházmegye területén is működő intézménytípusokra koncentrálunk, így nem kerülnek szóba például olyan felsőfokú képzések, melyekben az egyházmegye nem volt érintett.

⁸ NAGY. P. 2002, 9.

⁹ NAGY P. 2002, 10.

szóló rendelet – olyan intézmények létrehozása, melyekkel a politika éppen az erősödő végrehajtó hatalom ellensúlyait teremtette meg, s formálta ezzel újjá az egyensúlyelvű tanügyigazgatást.”¹⁰ Mindez azt is jelenti, hogy a felülről vezérelt modernizációnak a századfordulótól kezdve részesei lettek nem központi, állami tényezők is. A felekezetek, a piaci szféra képviselői,¹¹ illetve a különféle szakmai érdekcsoportok ekkor növelték mozgásterüket az oktatásügy területén.¹²

Mindezek fényében vizsgáljuk meg konkrétan a tanügy-igazgatási szintek szabályozását és az oktatási törvényhozás főbb csomópontjait, a felekezeti fenntartókat érintő legfőbb rendelkezésekre koncentrálva.

II. Az elemi szintű tanügyigazgatás szervezete és főbb szabályai

Az alapok lerakása Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tevékenységéhez köthető, aki szerint a közoktatási rendszer képezi a polgári társadalom és az alkotmányos államrendszer megteremtésének egyik legfontosabb alappillérét, feltételét illetve eszközét. Ezért a tanügy-igazgatási rendszer kiépítése során a közoktatás feletti állami ellenőrzésről nem kívánt lemondani, még a felekezeti iskolák elismerése esetében sem.

Eötvös célja a kisdudóvóktól az egyetemekig terjedő, szisztematikusan egymásra épülő közművelődési- és iskolarendszert kidolgozása volt. Személyesen azonban – 1871-ben bekövetkezett halála miatt – csak az állami népiskolai rendszer megalapozását tudta levezényelni, a középiskolai törvény megvalósításába már nem kapcsolódhatott be. Az öt követő miniszterek viszont sok tekintetben folytatói voltak munkájának (Trefort Ágoston, Wlassics Gyula), így alapelveinek egy része tovább élt a korszak oktatáspolitikájában. A kultúrpolitika folyamatosságát biztosította az is, hogy a minisztérium vezető tisztségviselői többségükben helyükön maradtak a következő időszakban is.¹³

Az államnak az oktatás területén szükséges aktivitása időnként ugyan politikai vitákhoz vezetett, mivel a háttérbe húzódó illetve a mindent szabályozó állami szerepeknek egyaránt voltak támogatói. Ezzel függött össze a tanügy-igazgatási hatáskörök kiosztása is, mely az 1868-as népiskolai törvénnyel történt meg először, de a reform bevezetésének többlépcsős jellege miatt végső kifermálódása közel húsz évig elhúzódott.¹⁴

Az új szabályozás alapelvek ismerte el az iskolafenntartók pluralizmusát. A törvény értelmében népoktatási tanintézetek¹⁵ nyilvánosak illetve magánjellegűek lehetnek. Az előbbieket – a törvény előírásainak figyelembevételével – az országban található hitfelekezetek, társulatok valamint magánszemélyek, községek és az állam hozhattak létre és tarthattak fenn.¹⁶ A törvény végső verziójában Eötvös feladta azt az 1848-as tervezetében még szereplő álláspontot, mely a községi iskolák prioritásával számolt. Az elsődleges fenntartók 1868-ban a hitfelekezetek, a különféle magán- és jogi személyek lettek, és őket csak pótlólagosan követték a községek, illetve az állam. A 22. §. szerint „*oly községekben, hol a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvény rendeleteinek megfelelő népiskolát, valamint*

¹⁰ NAGY P. 2002, 11-12.

¹¹ Ld. a nagyvállalkozók részvételével működő Kereskedelmi és Ipari Oktatási Tanács létrehozását az 1890-es években. (NAGY P. 2002, 13.)

¹² Ld.: 1891 – Magyar Pedagógiai Társaság, 1907 – Magyar Gyermektanulmányi Társaság, 1912 – Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, 1910 – Szabadtanítási Tanács (VKM), 1913 – Országos Testnevelési Tanács.

¹³ MANN 1993, 12.

¹⁴ KELEMEN 2002, 33.

¹⁵ Ezek az elemi és a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák és a tanítóképezdek voltak.

¹⁶ 1868:XXXVIII. tc. 8-10.§.

az ezen törvényben kijelölt egyéb esetekben is, a község köteles a szükséges népoktatási tanintézeteket felállítani.”¹⁷ Ilyen, a törvényben kijelölt egyéb esetnek számított, ha egy községben több felekezet hívei éltek együtt, és legalább 30 olyan tanköteles gyermek volt, akiket szüleik a fennálló – a törvény rendelkezéseinek egyébként mindenben megfelelő – felekezeti iskolába nem kívántak járatni. Ilyenkor a község köteles volt un. közös népiskolát állítani.¹⁸ Továbbá a közoktatási miniszter felhatalmazást kapott, hogy bárhol, ahol szükségesnek látja, államköltségen, népoktatási intézményeket alapítson.¹⁹ A továbbiakban a törvénynek csak a felekezeti fenntartású iskolákra vonatkozó *kötelező* szabályait vizsgáljuk, ugyanis az előírások nagy része csupán iránymutatásul szolgált számukra.²⁰

Minden községben, ahol a felekezetek hívei laktak, saját költségen nyilvános népiskolát alapíthattak. Ezekben a tanítókat és a tanárokat maguk választhatták, fizetésüket meghatározhatták. Az oktatásban használt tankönyveket maguk jelölték ki, valamint a tanítási módszer felől is rendelkezhetek – tekintetbe véve természetesen a törvény bizonyos, általánosan érvényes követelményeit. A törvény 11-15.§-ai ugyanis tovább utaltak más fenntartású iskoláknál meghatározott tárgyi és személyi feltételek betartására, illetve meghatározták a kötelezően oktatandó tárgyak körét is.²¹ A felekezetek saját speciális szükségleteiket csak ezek teljesítése után vehették figyelembe.

A törvény értelmében „minden hitfelekezetbeli népoktatási tanintézet az állam felügyelete alatt áll. Ennélfogva a kormánynak joga és tiszte: a) a felekezeti iskolákat is közegei által időnkint meglátogatgatni; b) szigorúan őrködni, hogy a 11., 12. és 13. §-ban foglalt feltételek pontosan teljesíttessenek; c) meggyőződést szerezni arról, hogy teljesítik-e az illető hitfelekezeti hatóságok azon köteleességet, hogy az iskola vagyonának biztos elhelyezésére és rendeltetése céljára fordítására felügyeljenek; d) a hitfelekezeti iskolákról, az illető hitfelekezeti hatóság útján, statisztikai adatokat szerezni be.”²² A felügyeleti jog gyakorlójának kezébe a jogszabály szankcionálási lehetőséget is adott. Amennyiben az adott intézmény a feltételeket – a hitfelekezetek főhatóságaihoz intézett (és félévenként ismételt) háromszori – miniszteri megintés után sem teljesítette, a kormány közös községi iskola felállítását rendelhette el.²³ Az állam tehát széles körben igyekezett biztosítani magának az intézmények feletti tényleges felügyeleti jogot, szűkítve a felekezetek mozgásterét.

Népiskolai ügyekben az igazgatás csúcsszerve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) volt, élén a miniszterrel,²⁴ de fontos tényező volt az országgyűlés közoktatásügyi bizottsága is, amely a készülő törvényjavaslatokat folyamatosan tárgyalta. A minisztérium javaslattevő és véleménynyilvánító szerveként hozták létre 1871-ben az Országos Közoktatási

¹⁷ 1868:XXXVIII. tc. 22.§.

¹⁸ 1886:XXXVIII. tc. 44.§.

¹⁹ 1868:XXXVIII. tc. 80.§.

²⁰ KELEMEN 2002, 28.

²¹ 1868:XXXVIII. tc. 11.§. Ilyen *követelmények* vonatkoztak például: az iskolai épületekre, a fiú és lánytanulók elkülönítésére, az egy tanító által tanítható gyerekek számára, a tanító képzésére és egyéb munkakörben való foglalkoztatására, az iskola felszerelésére (tábla, földgömb, térkép), a szorgalmi idő hosszára stb.

A kötelező *minimális tantárgyak* pedig a következők voltak: hit- és erkölcsstan, olvasás és írás, fejbeli és jegyekkel való számolás illetve a hazai mértékek ismerete, nyelvtan, természettan és természetrajz elemei, figyelemmel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülői tartoznak, hazai földleírás és történet, gyakorlati útmutatások a mezői gazdaság és különösen a kertészet köréből, a polgári jogok és köteleességek rövid ismertetése, ének, testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatra.

²² 1868:XXXVIII. tc. 14.§.

²³ 1868:XXXVIII. tc. 15.§.

²⁴ A kialakult szokásjog szerint a VKM minisztere mindig római katolikus vallású volt, egészen 1950 februárjáig. MÉSZÁROS 2000, 205.

Tanácsot (OKT).²⁵ Az egyházi iskolaügyi hatóságokkal a minisztérium I. és II. ügyosztálya tartott kapcsolatot. Ezek legfelsőbb szerve a római katolikus egyház esetében a püspöki kar volt, amely testületi határozataival irányította a katolikus tanügyet.²⁶ Nekik is volt javaslattevő és véleményező jogkörrel rendelkező szakmai segítőjük, az elismert katolikus pedagógusokat tömörítő Országos Katolikus Tanügyi Tanács.²⁷ Az egyes egyházmegyei tanfelügyelőségek munkáját az esztergomi egyházmegye Főtanfelügyelői Hivatala igyekezett összehangolni.²⁸ A tanfelügyelőségek időnként közös értekezleteket is tartottak.

Alsó szinten legelőször a népiskolai hatóságok kiépítése kezdődött el. Az 1868-as *népiskolai törvény* elismerte a felekezeti iskolák addig kialakult egyházi igazgatási rendjét, ezekkel párhuzamosan viszont kiépült a községi, illetve állami népiskolákra érvényes szolgálati út is. A községi iskolák esetében az elsőfokú szerv a helyi hatóságok által választott iskolaszék²⁹ volt, az államiaknál pedig erre a célra gondnokságokat hoztak létre. A gondnokságok közvetlen felettes szerve a miniszter által kinevezett tanfelügyelő volt, míg az egyházi iskolák esetében ez utóbbi csak ún. „főfelügyeleti” jogot kapott, melynek keretében „a tankerület területén levő összes (...) felekezeti (...) alsóbb és felsőbb népoktatási tankerületeket évenként legalább egyszer meglátogatja, s a törvénynek azokban való pontos végrehajtására szigorúan felügyel.”³⁰ Munkájuk segítésére a tankerületekben³¹ létrehozták a *tanterületi iskolatanácsokat*.³² A törvény némileg bizonytalan megfogalmazása is mutatja, hogy a tanfelügyelőknek az egyházi hatóságokkal kapcsolatos hatásköreiről nem történt egyértelmű rendelkezés, így a velük szembeni intézkedés jogát csak áttételesen (a minisztérium és az egyházi főhatóságok közbejöttével) érvényesíthették.³³ Ez viszont abba az irányba hatott, hogy a felekezeti iskolák felett az egyházak főhatóságai önálló döntéshozó jogköröket gyakorolhattak, növelve mozgásterüket.

A népiskolai hatóságokról nem sokkal később újabb törvényt kellett alkotni, ugyanis szükségessé vált a tanügy-igazgatási rendszer hozzáigazítása az 1870-es évek közepére kiépített új, polgári közigazgatási szisztémához. A hatékony működtetés érdekében egységesebb rendszer kialakítása vált szükségessé.

Az 1876. évi XXVIII. törvény értelmében a népiskolaügy igazgatását a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alatt a törvényhatóságok és azok közigazgatási bizottságai,³⁴ a tankerületi tanfelügyelők, a községi hatóságok és az iskolaszékek végezték. A

²⁵ KELEMEN 2002, 34.

²⁶ A katolikus püspöki kar 1868 után hamarosan kidolgozta a saját iskolaszéki szabályzatait. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a központosítás helyett az egyházmegyei tanfelügyelőségek javaslata alapján *közös irányelveket* fogadtak el. (BEKE 1990. 80.) A reformátusok és az evangélikusok esetében a legfőbb tanügyi hatóság az *egyetemes konvent* volt, míg az unitáriusoknál az *egyházi főtanács*.

²⁷ FELKAI 1994, 26-27.

²⁸ A létrehozás ideje bizonytalan, valamikor az 1890-es évek elején történhetett (1890-91). (BEKE 1990. 81.)

²⁹ A törvény 117.§-a értelmében az iskolaszék legalább 9 választott tagból állt, és rajtuk kívül a *helybeli lelkészek* és a községi népiskola tanítója is tanácskozási és szavazati joggal bíró tagjai az iskolaszéknek.

³⁰ 1868:XXXVIII. tc.124. és 128.§.

³¹ Az egész országot a vármegyékhez igazított *tanterületekre* osztották, csak Buda-Pest együtt képezett külön tankerületet. (123.§.)

³² Az *iskolatanács* összetételét illetően fontos megjegyezni, hogy annak a törvény erejénél fogva tagja volt minden, a megye területén egyházközséggel rendelkező vallásfelekezet egy-egy választott képviselője is. (125.§.)

³³ KELEMEN 2002, 35.

³⁴ Ld. az 1876. évi VI. törvényt a *közigazgatási bizottságról*. A megyei és a központi közigazgatás közötti koordinációt szolgáló 21 tagú szerv. Élén a főispán állt, és rajta kívül a törvényhatósági közgyűlés 10 választott tagja, valamint 10 állami tisztviselő alkotta. Az összetételi arányokból is látható, hogy ez a szerv igazából a kormány eszközeinek számított a megyében.

tanfelügyelő egyben a közigazgatási bizottságnak is tagja és tanügyi előadója volt,³⁵ aki az iskolákban az oktatásra és nevelésre vonatkozó szakszerű felügyeletet, illetőleg a főfelügyeletet gyakorolta. Ebből a célból a nem állami és nem községi tanintézetek illetékes hatóságai az iskolákban használt tanterveket és tankönyveket – melyeket a hitfelekezetek az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk értelmében szabadon állapíthatnak meg – kötelesek voltak a tanfelügyelőnek bejelenteni. Szabálytalanság észlelése esetén a tanfelügyelő köteles volt jelentést tenni a közigazgatási bizottságnak.³⁶ Ő felügyelt arra is, hogy az iskolák külső ügyeit a polgári, avagy hitközségi eljárások a törvényi szabályozásnak megfelelően intézzék.³⁷ A *közigazgatási bizottságnak* a felekezeti iskolákkal kapcsolatos legfontosabb feladata a miniszteri rendeletek és a tanfelügyelői intézkedések végrehajtásának ellenőrzése volt. Itt készültek azok a miniszternek szóló felterjesztések, melyek a törvényellenesen működő felekezeti iskolákról szóltak, és azok megintését kérvényezték. Ha pedig a miniszter háromszori figyelmeztetése után sem számolták fel a hiányosságokat, akkor községi vagy állami iskola felállítására készült javaslat.³⁸ A közigazgatási bizottságok felállításával és az iskolákkal kapcsolatos hatásköreik telepítésével a korábbi iskolatanácsokat megszüntették. Ezzel a rendelkezéssel a felekezeti iskolák mozgástere a korábbi időszakhoz képest szűkült, a felügyeletük szorosabbá vált.

A helyi igazgatási szint kialakítása a korábbi szabályozás községi iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseit követte. A felekezeti iskolákat a hitközségek alá rendelték, és kötelezték őket arra, hogy legalább 5 választott tagból álló *iskolaszékeket* hozzanak létre. Ezek tagjait az írni-olvasni tudó „kebelbeli” lakosok közül választotta a hitközségi képviselőtestület.³⁹ A felekezeti iskolaszékeknek a törvény erejénél fogva tagja lett az illetékes lelkész is. Szervezetük kialakítását és teendőik pontos meghatározását – a törvény szem előtt tartása mellett – a felekezeti iskolaügyet vezető illetékes főhatóságok belátására bízták.⁴⁰ Az iskolamulasztókkal – mint kiemelten kezelt problémával – kapcsolatban azonban kötelesek voltak olyan szabályozást alkotni, amilyent a községi iskolaszékre nézve előírt a törvény, azaz a felmerülő esetekben bírságolási eljárást kellett kezdeményezniük. Ezzel a szabályozással a minisztérium azt szerette volna elérni, hogy azok a szülők, akik nem kívánták iskolába járattatni gyermekeiket, ne tudjanak kibújni a tankötelezettség teljesítése alól a felekezeti iskola választásával.

Az iskolaszékek a néptanítók nyugdíjazásáról szóló törvénnyel rájuk bízott feladatokat is kötelesek voltak végrehajtani.⁴¹ Ezzel kezdetét vette a tanítói életpálya egységes szabályozásának folyamata.

Az állami iskolákban a vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskolaszékek helyett továbbra is gondnokságokat állított fel, ezek teendőit külön rendeletben szabályozta.⁴² A katolikus

³⁵ 1876:XXVIII. 1. és 5. §.

³⁶ 1876:XXVIII. tc. 5.§. 3. a).

³⁷ 1876:XXVIII. tc. 5.§. 4.

³⁸ 1876:XXVIII. tc. 6.§. 1.,4.

³⁹ Amely felekezet esetében nem létezett hitközségi képviselőtestület, ott az illetékes felekezeti főhatóság által megállapított szabályzat szerint mindazok választották az iskolaszéket, akik mint a hitközség tagjai, vagy akár azon kívül is, az iskola fenntartásához állandó jelleggel hozzájárultak. (9.§.)

⁴⁰ A római katolikusok esetében az első fokú hatóság a *plébános* volt, másodfokon pedig a *kerületi esperes* járt el, míg az egész egyházmegye oktatási ügyeivel az *egyházmegyei tanfelügyelőség* foglalkozott.

⁴¹ 1876:XXVIII. tc. 13.§. 2.,3.

⁴² Az állami elemi iskolák állami jellegével kapcsolatban többen rámutattak, hogy ezeknél is gyakran előfordult, hogy érvényesülni tudtak felekezeti érdekek. A református lelkészek, de még inkább a római katolikus papok ugyanis gyakran vállaltak gondnoksági munkát, olykor elnöki pozíciót is. Erre a többi felekezet esetében is volt példa, de jóval kisebb mértékben. A többfelekezeti községekben előfordult, hogy minden egyes felekezetnek

iskolaszékek elnöke a község *plébánosa* volt, de választottak világi elnököt is. Rajtuk kívül hivatalból tagjai voltak a testületnek a hitoktató (segédlelkész) és a rendes tanítók képviselői is. Az iskolaszékek legfontosabb feladatai közé tartozott a tanítóválasztás lebonyolítása, a tanítók munkájának figyelemmel kísérése, a tanítói díjlevél megállapítása, az iskolába járás ellenőrzése és minden, az iskolával kapcsolatos ügy helyi felügyelete.⁴³

Összességében elmondható, hogy az új szabályozás értelmében a tanfelügyelők hatósági súlya (a felekezeti hatóságokkal szemben is) megnövekedett: a megyei önkormányzat szerveivel közvetlenebb kapcsolatba kerültek. Fontos fejlemény volt továbbá, hogy a szabályozás lehetővé tette tevékenységük szakmai oldalának jobb kidomborítását.⁴⁴

A népiskolai törvény tartalmazta a tanító(nő)képzők felállításának alapvető szabályait is. Ezek jelentősége azonban jóval nagyobb volt annál, mint amit a szabályozási hely sugall. Létrehozásukat a nagyobb számú, képesítéssel rendelkező néptanítók iránti igény indokolta. A törvény engedélyezte a felekezeteknek, hogy saját tanítóképzőket hozzanak létre, mindössze annyi megkötést téve, hogy a növendékek gyakorlati képzésére alkalmas gyakorló iskolával lássák el ezeket. És természetesen, hogy az állami tanítóképzőkre megállapított minimálisan elvárt tantárgyakat oktassák a felekezeti iskolákban is.⁴⁵ Az állam 20 darab tanítóképző intézetet hozott létre az ország különböző pontjain. Ezekben a növendékek vallásos oktatása az egyes hitfelekezetek feladata maradt, illetve a hit- és erkölcsstan tanítóinak tiszteletdíját az állam fedezte.⁴⁶ Az állam igyekezett bentlakásos tanítónőképzőket is felállítani, melyekben a felső nép- és polgári iskolákban működő leányosztályok számára képeztek tanítónőket,⁴⁷ mivel a „*nőnevelést elsősorban a nők kezébe kívánták letenni.*”⁴⁸

A férfi és női tanítóképző intézetek száma a korszakban folyamatosan növekedett.⁴⁹ Az utóbbiak alapításában a katolikus egyház – a többi felekezethez viszonyítva is – élen járt. Az 1900-as évben az ország 32 ilyen intézményéből ez az egyház tartott fenn 22-t. A felekezeti tanítóképzés összességében is dominált az állammal szemben,⁵⁰ ami indokoltá teszi az egyházak tanítóképzés területén végzett tevékenységének külön vizsgálatát.⁵¹

A kezdetben 3 éves képzés 1881-től négyévéssé vált, és színvonalát tekintve is folyamatosan javult. Fontos változás volt, hogy 1899-ben a miniszter kivette a polgári tanítóképzőket a tanfelügyelők hatásköréből, és külön szerv felügyelete alá helyezte, ezzel is jelezve, hogy az elemi és a polgári iskolai tanítóképzés szétválasztása a cél, az utóbbinak a felsőfokú képzési szintek felé mozdításával. Az állami tanítóképzők mintául szolgáltak a felekezeti tanítóképzők számára, és az állami szabályozás törekedett is a versenyhelyzet fenntartására. Mint egy

volt gondnoksági képviselője. Ez bizonyos esetekben akár tudatos stratégia része is lehetett, ugyanis voltak akik nem nézték jó szemmel az állami iskolák terjedését. Hasonlóan fontos tényező lehetett az állami iskolai tanító vallása is. (WATANABE 2006, 590-595.)

⁴³ KÉRI 1992, VII. fejezet. (nincs oldalszám)

⁴⁴ KELEMEN 2002, 35.

⁴⁵ 1868:XXXVIII. tc. 13.§.

⁴⁶ 1868:XXXVIII. tc. 90.§.

⁴⁷ 1868:XXXVIII. tc. 106-107.§.

⁴⁸ FERICSÁN 2001, 15.

⁴⁹ Míg 1870-ben 40 férfi és 7 női képezde működött az országban, addig 1894/95-re a 48 férfiakat képző mellett már 19 nőképző volt található. (FELKAI 1994, 80.)

⁵⁰ 1894/95-ben a számok a következőképpen alakultak: 22 állami, 44 felekezeti, 1 egyesületi. A felekezeti megoszlása: római katolikus 26, görög katolikus 4, görögkeleti 4, református 3, evangélikus 6, izraelita 1. (FELKAI 1994, 81.)

⁵¹ A pécsi egyházmegye területén a következő tanítóképzők működtek: Püspöki Tanítóképző Intézet; Pécsi Notre Dame Nőzárda Tanítóképzője; Miasszonyunk Rend Tanítónőképző Intézete.

korabeli szakkönyv szerzője írja (1896): „...*tanítóképzésünk teljes kifejlődését az állam csak úgy várhatta, ha a maga képzőintézeteire minél nagyobb gondot fordít és ezek példájukkal meg az elmaradhatatlan versenynél fogva magukkal ragadják a felekezeti tanítóképző intézeteket is.*”⁵² Hasonlóan az állami iskoláktól vették át az egyes felekezetek az ipartanítóképzést is.⁵³

Szólni kell még a leányiskolákról, az óvodákról, és az óvónőképzésről. Már csak azért is, mert ezek kiépítéséből és működtetéséből a katolikus egyház aktívan kivette a részét. Az 1891. évi XV. törvény a kiseddóvásról rendelkezett, és kötelezte a szülőket, hogy – pénzbírság terhe mellett – 3 és 6 éves kor közötti gyermekeiket a helyi óvodába járassák, hacsak felügyeletükről nem tudnak más megfelelő módon gondoskodni.⁵⁴ A „piaci igény” tehát adott volt, és hamarosan a kínálat is megjelent. 1913-ban már 2397 óvoda működött az országban, a hozzájuk kapcsolódó 9 óvónőképző kíséretében. Az utóbbiak közül mindössze egy volt állami, illetve társulati fenntartású, a többit a felekezetek működtették. Az óvodák többsége viszont az állam és a községek kezén volt.⁵⁵ A felekezeti kiseddóvók a hitközségek igazgatása és közvetlen felügyelete alá kerültek, mely a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hitközség öt választott tagból álló *felügyelő-bizottságot* hozott létre ügyeik intézésére. Felettük az állami főfelügyeletet a vallás- és közoktatásügyi miniszter a királyi tanfelügyelők útján gyakorolta, a törvényhatósági közigazgatási bizottsággal közösen.⁵⁶ A katolikus nőnevelés terén elsősorban az apácarendeknek volt fontos szerepük, Pécsen például a Notre-Dame apácák hozták létre tanítónőképzőt és felsőbb leányiskolát.⁵⁷

Mint azt érintőlegesen láthattuk, a vizsgált korszak oktatáspolitikája már a népiskolai törvény kapcsán figyelmet fordított a tanítói fizetések rendezésére, és a nyugdíjas korú tanítók ellátására.⁵⁸ Ennek részletszabályait itt nem ismertetem, csak utalok arra, hogy az ezen a területen elért eredmények érintették a nem állami fenntartású iskolákat is.⁵⁹ Így például az 1893-as szabályozás kísérletet tett az egységes közalkalmazotti státusz bevezetésére, annak minden anyagi vonzatával együtt.⁶⁰ A pénzügyi fedezet megteremtése után ezt végül az 1907. évi XXVII. törvény mondta ki, mikor 1.§-ában így fogalmazott: „*A községi és hitfelekezeti elemi népiskolák tanítói köztisztviselők, és törvényesen megállapított járandóságaik közigazgatásilag biztosítatnak.*” Ez a rendelkezés nehéz helyzetbe hozta az anyagi gondokkal küzdő felekezeti iskolákat. Ezért ugyanez a törvény számukra az államsegély felvételét gyakorlatilag kötelezővé tette.⁶¹ Egyes szakirodalmi vélemények szerint ennek

⁵² Idézi: FERICSÁN 2001, 45.

⁵³ Az ipartanonc-iskolák fenntartók szerinti megoszlása az 1899/1900-as tanévben azt mutatja, hogy a fennálló 427 iskolából 23 állami, 378 községi, 8 ipartestületi, 14 vállalati és 4 felekezeti volt. Az arányokat tekintve a felekezetiéek száma elenyésző. A pécsi egyházmegye területén a Miasszonyunk Rend Tanonciskolája képviselte ezt a képzési formát. (FELKAI 1994, 116.) (A középszintű iparoktatási szervezet kialakításáról lásd: FERICSÁN 1999.)

⁵⁴ 1891:XV. tc. 4.§

⁵⁵ NAGY 2003, 126.

⁵⁶ 1891:XV. tc. 28-29.§.

⁵⁷ MÉSZÁROS 2000, 214. Az első leánygimnáziumi érettségit követően – 1915 után – több felsőbb leányiskola lassan átalakult leánygimnáziummá. Így volt ez Pécs esetében is.

⁵⁸ 1875. évi XXXII. tc. a *népoktatási nyilvános tanintézetek s nyilvános kiseddóvó intézetek tanítóinak s nevelőinek nyugdíjazásáról*; Ennek első módosítása – 1891. évi XLIII. tc. – kiterjesztette a jogosultak körét. 1894-ben pedig szabályozták a középiskolák, a felsőbb leányiskolák, a kereskedelmi iskolák, valamint a jogakadémiák tanárainak nyugdíjjal kapcsolatos ügyeit is (XXVII. tc).

⁵⁹ Az 1893. évi XXVI. törvény rendelkezett a *hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről*.

⁶⁰ KELEMEN 2002, 38.

következménye volt, hogy 1907-ben véget ért az a korszak, melyet a különböző fenntartók versenye jellemezett.⁶² Hasonló irányba mutatott a népoktatás 1908. évi ingyenessé válása is, ugyanis az állam az ebből keletkező bevételkiesést igyekezett megtéríteni az azt igénylő fenntartóknak.⁶³

III. A középiskolai tanügyigazgatás szervezete és főbb szabályai

A reformfolyamat második nagyobb lépése a középiskolai rendszer átalakítása volt. Erre hosszas előkészítés után az *1883. évi XXX. törvénnyel* került sor. Ez az 1870-es Eötvös-féle tervezet koncepciójához képest némileg módosult funkcióval látta el a középiskolákat, és az Eötvös által kidolgozott iskolatípusok körét is csökkentette. A két alaptípus a nyolcosztályos klasszikus gimnázium és a szintén nyolc osztályos reáliskola lett, melyek feladata – némileg eltérő hangsúlyokkal – az általános ismeretek közvetítése, illetve ezzel párhuzamosan a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés lett.⁶⁴ A törvény szerint a gimnáziumi érettségi megszerzése mindenféle felsőfokú tanulmány folytatására jogosított, a reáliskolákból viszont csak meghatározott helyeken lehetett továbbtanulni.⁶⁵

A felekezeti középiskolákban tartott érettségi vizsgákra a vallás- és közoktatásügyi miniszter a törvény értelmében *kormányképviselőt* rendelt ki, akit ugyan semmiféle rendelkezési jog nem illetett meg, de felügyelte a törvényi intézkedések és a miniszter által megállapított vizsgáztatási utasítások betartását. Az észlelt szabálytalanságokról jelentést tettek a kirendelő szervnek, amely ez alapján az illetékes egyházi iskolai főhatóságot az ügy kivizsgálására szólította fel.⁶⁶

A középiskolák igazgatási felügyelete a népiskolai hatóságokétól némileg eltérő keretek között valósult meg. Ez az egységes és könnyen áttekinthető polgári igazgatási rendszer kialakítása ellen hatott, és egy kevésbé rugalmas iskolarendszert hozott létre.⁶⁷ A miniszter által kinevezett *tankerületi főigazgatóságok* kikerültek a vármegyei törvényhatóságok illetékességi köréből, és a miniszter közvetlen irányítása alá rendelték őket. Ők voltak a felügyelet gyakorlásának közvetlen eszközei. A felügyelet típusa és tartalma azonban a középiskolák fenntartói szerint változott: 1.) A községi, a társulati, és a magánszemélyek által fenntartott, továbbá a katolikus főpapi és szerzetesrendi⁶⁸ gimnáziumok a vallás- és közoktatásügyi miniszter „vezetése” alatt álltak. Ez a státusz eléggé leszűkítette

⁶¹ 1907:XXVII. tc. 13.§. „Ha a hitfelekezeti iskolafenntartók az előző szakaszban megállapított határidők alatt nem biztosítanak tanítóik legkisebb fizetését és korpótlékát, de iskolájukat mindamellett fentartani kívánják, az ezen törvényben megállapított legkisebb tanítói fizetés az iskolafenntartó hitfelekezet terhére biztosítottak tekintetik. Ha pedig a tanítói fizetés behajthatatlan és az iskolafenntartó e körülmény megállapítása után még sem veszi igénybe az államsegélyt, az az iskolafenntartó abban a községben elveszti iskolafenntartási jogát, mely azonban föléled, ha az iskolafenntartó később az államsegély igénybevételével akarja iskoláját újból fölláttítani.”

⁶² NAGY P. 2000, 71.

⁶³ 1908:XLVI. tc. 3.§.

⁶⁴ MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY 1999, 360.

⁶⁵ Ezek az alábbiak voltak: műegyetem, tudományegyetemek matematikai-természettudományi karai, tanárképző intézet hasonló szakja, bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiák. (1883:XXX. tc. 24.§.)

⁶⁶ 1883:XXX. tc. 23.§.

⁶⁷ KELEMEN 2002, 36-37.

⁶⁸ Míg a katolikus fenntartású népiskolák az egyházmegyei vezetés igazgatása alá tartoztak, addig a középiskolák esetében a szerzetesrendek rendfőnökei voltak a fenntartók. A szerzetesi középiskolák létesítéséhez az egyes egyházmegyékben ugyan szükség volt a püspök jóváhagyására, de ezen felül a főpásztor semmilyen joghatósággal nem rendelkezett felettük. A korszak második felében létrejött néhány püspöki fenntartású gimnázium is. (MÉSZÁROS 2000, 223-224.) A pécsi egyházmegyében a ciszterek tartottak fenn egy főgimnáziumot, a századforduló után pedig püspöki ösztönzésre megalakult egy jezsuita fiúgimnázium is (1912).

mozgásterüket: állami tanterveket és állami rendtartásokat kellett használniuk,⁶⁹ a tanítás nyelvének megállapításához a miniszter beleegyezésére volt szükségük, állami jóváhagyás kellett az oktatásban használt tankönyvekre és az iskola építésére, fejlesztésére is. Tanáraik kinevezését be kellett jelenteniük, a velük kapcsolatos fegyelmi ügyeket viszont maguk intézhették.⁷⁰ 2.) A „királyi katolikus” iskolákat ugyan egyházi vagyomból⁷¹ tartották fenn, de gyakorlatilag az államiakkal azonos módon kezelték őket. Ezek a minisztérium „közvetlen rendelkezése” alatt álltak, minden vonatkozásban a miniszter rendelkezett felettük. 3.) A harmadik kategóriába az állam „főfelügyelete alatt” álló intézmények tartoztak, mint például az ortodox és a protestáns felekezet iskolái, amelyek tanulmányi és fegyelmi ügyeket mindenféle állami beleszólás nélkül, maguk intézhették.⁷² Az amúgy is szerteágazó rendszert tovább bonyolította, hogy a különféle minisztériumok felügyelete alatt működtek olyan szervek, melyek a szakoktatás különböző ágazataira hatásköröket kaptak. Ilyen típusú szakiskolák szervezésére a katolikus egyházi testületek nem vállalkoztak.⁷³ Ezek helyett a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák piacán igyekeztek megjeleníteni praktikus ismereteket és a latin illetve a görög nyelv helyett élő idegen nyelvek oktatását nyújtó képzéseikkel.⁷⁴ Azonban ezeket a korabeli szabályozás nem tekintette középfokú oktatási intézményeknek.

A római katolikus középiskolák esetében – miként a népiskoláknál is – a püspöki kar meghatározó szerepet töltött be a működés irányelveinek meghatározásában. Munkájukat 1896 után a tanári szakma köreiből szerveződő Katolikus Tanítók Országos Bizottsága kebeléből megalakuló Tanügyi Tanács is segítette, tanácsadó és véleményezési jogkörrel. Ennek a szervezetnek az egyházmegyei főtanfelügyelőkön kívül további 25 tagja volt. A Tanács szakosztályokra tagolódott, és a kisdedóvóktól felfelé az összes katolikus oktatásügyi kérdéssel foglalkozott. 1911-ben a Katolikus Tanügyi Tanács élére püspök-védnököt választottak, Zichy Gyula pécsi püspök személyében.⁷⁵

Az 1883-as középiskolai szabályozás szerint a szakrendszerben működő iskolákban rendes tanárként már csak államilag elismert tanári oklevéllel rendelkezők taníthattak. Ennek garantálása és a tanárhiány csökkentése érdekében a törvény külön fejezete foglalkozott a tanárképzés rendezésével.

A tanárképzés állami feladat lett. Tanári képesítő vizsga letételére csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter által szervezett egyetemi vizsgabizottságok előtt volt lehetőség. Ennek előfeltétele pedig az volt, hogy a jelöltnek igazolnia kellett, hogy a sikeres érettségi vizsga letétele után pedagógiai tanulmányait az egyetemen vagy műegyetemen, vagy más felsőbb iskolai tanfolyamon négy éven keresztül folytatta a saját szakjához tartozó tantárgyakból. Ezen felül bizonyítani kellett, hogy a latin nyelvet legalább annyira ismeri, hogy könnyebb szövegek megértésére képes. Feltétel volt a legalább egy éves középiskolai tanítási gyakorlat elvégzése is.⁷⁶

⁶⁹ Mivel a századforduló idején már minden középiskola felvett valamilyen állami támogatást, így az állami előírások és tantervek egyeduralmukodókká váltak ezekben az intézményekben is. (KELLER 2010, 205.)

⁷⁰ MÉSZÁROS 2000, 224.

⁷¹ A Tanulmányi Alap pénzéből működtették őket.

⁷² NAGY 2008, 137.; FELKAI 1994, 90. A 3 kategória alá sorolt intézmények számszerű adatai a következőképpen alakultak az 1894/95-ös tanévben: 69 – 60 – 59; 1899/1900: 63 – 74 – 60. A felügyelet típusainak részletesebb bontás szerinti elemzését ld. NAGY P. 2000, 79-84.

⁷³ Az országban 1910-ben működő 35 kereskedelmi iskola közül például csak egy volt felekezeti fenntartású. (NAGY P. 2000, 95.)

⁷⁴ MÉSZÁROS 2000, 210.

⁷⁵ BEKE 1990, 82.

⁷⁶ 1883:XXX. tc. 60-61.§.

A szerzetesrendi fenntartású középiskolák helyzetét az új szabályozás annyiban érintette, hogy teológiát végzett tanáraik arra kényszerültek, hogy diplomázásuk után négy évig még a tanárképzőben is tanuljanak.⁷⁷ Ez plusz időt és költségeket jelentett. Létezett ugyan az 1881/11.166. sz. rendelet (VKM), amely lehetővé tette az érintett rendtagok számára, hogy tanári vizsgára jelentkezzenek akkor is, ha előtte nem folytattak egyetemi tanulmányokat – feltéve, hogy a pedagógiában és a szakjaik terén való jártasságukat külön dolgozatokkal igazolták –, de a gyakorlatban nem sokan éltek ezzel a lehetőséggel. Ez volt a helyzet a piaristáknál, de találkozunk példákkal a protestáns felekezetűek esetében is. Ennek egyik oka a rájuk nehezedő szakmai nyomás lehetett, ugyanis nem szerettek volna lemaradni a versenyben. Az iskolák már az 1880-as évektől egyértelműen előnyben részesítették az állami vizsgabizonyítvánnyal rendelkező tanárokat.⁷⁸ Mindezek ellenére a különböző fenntartók által üzemeltetett iskolák tanári kara a képzettséget tekintve még sokáig nagyon differenciált maradt. A legjobb helyzetben természetesen az állami rendelkezés alatt álló iskolák voltak, tanáraik 90 %-a rendelkezett oklevéllel. Az evangélikus és a görögkeleti felekezet esetében ez 70 % feletti, az állam vezetése alatt álló intézmények esetében (katolikus szerzetesrendek, egyházmegyék) 60% feletti volt. A legrosszabb helyzetben a református és az unitárius iskolák voltak, 50, illetve 40 % feletti arányaikkal.⁷⁹

Az állami politika következtében sok felekezeti középiskola – a megnövekedett fenntartási költségek miatt – anyagi gondokkal küzdött. A kormányzat ezeket – amennyiben igényt tartottak rá – állami támogatásban részesítette,⁸⁰ cserébe viszont elvárta, hogy az állami tanterv szerint folyjon az oktatás. Ha pedig a támogatás meghaladta az intézmény költségvetésének felét, akkor a kirendelt *iskolalátogató* már többletjogokat is kaphatott az iskola fegyelmi és dologi ügyeivel kapcsolatban.⁸¹ Az állam iskola-segélyezési stratégiája így fontos elemévé vált az állami oktatáspolitikának.

IV. A felsőfokú képzések fejlesztése – a jogakadémiákra tekintettel

A felsőfokú tanintézetek területét a jogakadémiákra koncentrálva mutatjuk be, a felekezetek ugyanis leginkább itt jutottak szerephez.⁸²

Már 1850-es évek oktatáspolitikája sem tudott dűlőre jutni – az állami hivatalnokképzés szempontjából stratégiai jelentőségű intézmény – a jogakadémia szerepének meghatározásában. A korszak jogszabályai az akadémiákat teljesen önálló, független képzési útnak tekintő, illetve azokat egyetemi előképzésként definiáló megoldások között ingadoztak. A felekezeti akadémiákat ekkor megszüntették, csak az állami fenntartásúak működhettek.⁸³

⁷⁷ KELLER 2010, 200.

⁷⁸ KELLER 2010, 152.

⁷⁹ KELLER 2010, 156.

⁸⁰ A felekezeti népiskolák az 1868-as törvény alapján ilyen államsegélyben nem részesülhettek, csak a helyi önkormányzatok anyagi segítségével bízhattak. Ezen csak az 1907. évi XXVII. törvény változtatott.

⁸¹ NAGY P. 2000, 84. Hasonló volt a helyzet a népiskolák esetében is. Elég ha a sokat emlegetett 1907. évi XXVII. törvény (17-21.§.) rendelkezéseire gondolunk, amelyek a tanítók fizetésrendezésének címén kívánták a nem állami népiskolákba – hasonló módszerrel – bevezetni az állami tantervet és annak keretében a magyar nyelv tanítását.

⁸² A pécsi egyházmegyében például a Püspöki Szemináriumon kívül a Püspöki Jogakadémia (Jogliceum) képviselte a felsőfokú képzési kínálatot. A korszakban végig folyamatos volt a törekvés egy pécsi katolikus egyetem felállítására, azonban ez nem vezetett eredményre.

⁸³ MEZEY 1998, 15.; Az 1850-es és 1855-ös Thun-féle reform a jogi tanfolyamok képzési idejét 3 évre emelte, a bölcsészeti tanfolyamokat pedig a gimnáziumokba olvasztotta be, azok 7. és 8. osztályaként. (MAGYARY 1927, 218.)

Az 1860-as években 14 jogakadémia működött az országban. Ezek közé tartozott az 1831-ben alapított, római katolikus fenntartású pécsi iskola is, mely az ötvenes évek kényszerpihenője után 1865-ben indított újra tanévet.⁸⁴ A különféle fenntartójú intézmények között jelentős színvonalbeli különbségek voltak, ezért a jogakadémiai képzés a korszak egészében éles viták tárgyát képezte. Fenntartásuk mellett szólt, hogy a kiépülő állami bürokrácia folyamatosan növekvő mennyiségű, jogi végzettséggel rendelkező munkaerőt igényelt. Ezt jelezte az is, hogy hallgatói létszámuk egy ideig növekedett.⁸⁵ A vita a felekezeti fenntartású intézmények kapcsán vált igazán kiélezetté, és éppen a pécsi volt az, amelynek leginkább védekeznie kellett azokkal a vádakkal szemben, amelyek szerint az oktatás során a tudományos szempontokat alárendelik a vallásiaknak.⁸⁶

A kiegyezés után a jogakadémiákat is egységesen szabályozták. Alapvetően az állam- és jogtudományok oktatására szánták őket, volt viszont néhány jelentős, jogosítványbéli hiányosságuk. „*Nem rendelkeztek a promotio és a habilitatio jogával, tudori szigorlatot nem fogadhattak el, egyetemi magántanári fokozatot nem adományozhattak.*”⁸⁷ Ezek miatt hosszú távon nem tudtak versenyképesek maradni a jogi szakoktatás piacán, potenciális hallgatóik nagy része egyenesen az egyetemi jogi karokra jelentkezett.

A jogakadémiákkal kapcsolatban az egyes minisztériumok érdekei sem teljesen egyeztek meg. Míg a *vallás- és közoktatásügyi tárca* arra törekedett, hogy a jogakadémiákat az egyetemek felé közelítse (ez valósul majd meg az 1874. évi reformmal⁸⁸), addig az *igazságügyi tárca* a jogtudományi karokra szeretne volna helyezni a képzés súlypontját. Az utóbbi fő motívuma az volt, hogy féltették a jogi képzettség színvonalát a jogakadémiáktól. Így arra törekedtek, hogy az ügyvédi vizsgákat kizárólag az egyetemen lehessen letenni. Ezáltal viszont a jogakadémiákon végzetteket kizárták az igazságszolgáltatási állások jó részéből. Mindez hozzájárult a jogakadémiai intézménytípus elnéptelenedési folyamatának lassú beindulásához. A 1874-es reform, melynek keretében a második koncepció jutott szerephez, lényegét – a minőségi garanciákat – tekintve ugyan előremutató volt, de végül a jogakadémiák sorsának megpecsételését jelentette. A jogszabály értelmében az akadémiákon is kötelezővé tették nyolc tanszék felállítását és 15 stúdium főkéllégiumként való oktatását. Így mindazok a tantárgyak oktatására kötelezték őket, amelyeket a jog- és államtudományi karokon tanítottak.⁸⁹ A változásokat a szerény anyagi forrásokkal rendelkező protestáns jogakadémiák nem, a jobb lehetőségekkel rendelkező katolikus joglíceumok is csak nehezen tudták megvalósítani (új tanárok fizetései, új helyiségek és berendezésük). „*A tiszai egyházkerület közölte is, hogy az eperjesi jogakadémia átszervezéséhez az erkölcsi támogatáson kívül egyéb támogatást nem tud adni. Ezért e jogakadémián több évig szünetelt az oktatás, és csak 1878-ra tudták a négyéves képzés feltételeit megteremteni.*”⁹⁰

Közelítették az egyetemiekhez az akadémiái tanári fizetéseket is. Lehetővé vált hallgatói egyletek szervezése, bevezették az egyetemekével azonos, 4 évfolyamos képzési időt, valamint azonosan határozták meg a kötelező két alapvizsgát és a két államvizsgát is. Nagy gondot jelentett azonban a megfelelő minősítéssel rendelkező tanárok előteremtése.⁹¹

⁸⁴ RAJCZI 1998, 38.

⁸⁵ Pécs esetében: 1866/67: 61 fő; 1867/68: 96 fő; 1868/69: 135 fő; 1869/1870: 107 fő; 1870/71: 118 fő.

⁸⁶ MEZEY 1984, 107.

⁸⁷ MEZEY 1998, 16.

⁸⁸ 12.917/1874. sz. VKM rendelet. A jogakadémiákat ez a szabályozás négy éves tanfolyammal ellátott jog- és államtudományi karokká alakította át. (MÁRKUS 1908, 437.)

⁸⁹ MEZEY 1984, 115.

⁹⁰ LADÁNYI 2004, 31.

⁹¹ NAGY ZS. 2007, 60-61.

Az 1874-es reformok következtében jelentős különbség alakult ki a bírói és az ügyvédi állások betöltéséhez szükséges szakmai képesítés feltételei között. Míg bíró az lehetett, aki „*valamely felsőbb hazai jogi tanintézetben a szabályszerű elméleti vizsgákat letette, utána 3 évet joggyakorlaton töltött, majd letette a gyakorlati bírói vizsgát*”, addig az új ügyvédi rendtartás (1874. évi XXXIV. tc.) értelmében létrehozott ügyvédi kamarák tagjai csak azok lehettek, akik a törvényben megállapított ügyvédi vizsgabizottság előtt sikeres ügyvédi vizsgát tettek. Ilyen bizottságok csak Budapesten és Marosvásárhelyen működtek. Ahhoz viszont, hogy valaki ügyvédi vizsgára legyen bocsátható, előbb teljesítenie kellett a 3 éves gyakorlati időt, valamint elméleti felkészültségéről is köteles volt számot adni. Ez gyakorlatilag a jogtudományi doktorátus megszerzését jelentette,⁹² erre viszont csak egyetlen volt lehetőség. Így alakult ki az a helyzet, hogy „*...az ügyvédi vizsga teljes jogtudományi képesítést adott, tehát bírói állásra is képesített, de akinek bírói képesítése volt, csak ügyvédi vizsga letételével jegyezhetette be magát az ügyvédek lajstromába.*”⁹³ A helyzet feszültséget generált a jogászság e két szakmai testülete között. Mindkét szakma képviselőinek ugyanazt a vizsgát és követelményeket kellett teljesíteniük, de mégsem jutottak azonos munkaerő piaci pozíciókhoz. Az ügyvédség részéről tartottak az ügyvédi szakma túlnépesedéséről, erre külföldi példák figyelmeztették őket. Ezért igyekeztek korlátozni a pályára belépők számát.⁹⁴ Sikertelenségüket mutatja, hogy a századfordulótól az ügyvédi kamarák éves jelentéseiben gyakran olvashatunk az ügyvédek számának növekedéséről és az ezzel járó nehézségekről.⁹⁵

Az akadémiák pozícióit rontotta az is, hogy míg a század első felében még csak egy jogi karral rendelkező egyetem volt az országban, addig a század utolsó harmadára – a kolozsvári egyetem felállításával (1872) – az egyetemi jogászképzés már nagyobb hallgatói létszámokkal működhetett.⁹⁶

A jogakadémiai képzés reformjának ügye 1874 után is napirenden maradt (1883, 1885).⁹⁷ A meglévő jogakadémiákat a kormányzat ezt követően arra próbálta rávenni, hogy szüntessék be működésüket, de legalábbis egyesüljenek egymással, mivel ennyi jogakadémiára nincs piaci igény. Ahogy Trefort Ágoston fogalmazott: a két egyetem és a 13 jogakadémia „*hazánk e részében szükségletét messze túlhaladja [...] a baj orvoszerét legközvetlenebbül a fennálló tizenhárom jogakadémia egy részének megszüntetésében, vagy kevesebb számú, de magasabb színvonalú jog- és államtudományi karokba összeolvadásában vélem keresendőnek*”.⁹⁸ Ilyen megoldás a pécsi joglíceum kapcsán is felmerült. A pécsi püspök pedig támogatott volna egy olyan megoldást, mely szerint a pécsi joglíceum alapja valamely királyi jogakadémia alapjával egyesülne, de csak akkor, ha az új intézmény továbbra is Pécsen működne.⁹⁹

A kormányzat mozgásteret az állami fenntartású akadémiák esetében volt a legnagyobb, a Győri Kir. Jogakadémiát például 1888. június 13-án egy királyi rendelet takarékosági okokra hivatkozva megszüntette.¹⁰⁰ Nem sokkal korábban befejeződött a képzés a református

⁹² DEGRÉ 1984, 60-61.

⁹³ DEGRÉ 1984, 61.

⁹⁴ A bírói képesítés megszigorítására csak 1912–13-ban került sor (1912. évi VII. és az 1913. évi LIII. tc.). Ez tovább súlyosbította a jogakadémiák amúgy sem egyszerű helyzetét. DEGRÉ 1984, 64.

⁹⁵ Ügyvédek elszegényedése, kamarai tagdíjfizetési hátralék, ügyvédi segélyalaphoz érkező kérelmek.

⁹⁶ NAGY ZS. 2007, 59.

⁹⁷ LADÁNYI 2007, 9-46.

⁹⁸ LADÁNYI 2004, 32.

⁹⁹ LADÁNYI 2004, 32.

¹⁰⁰ HORVÁTH J. 1998, 24-25.

fenntartású pápai intézményben (1885),¹⁰¹ és a soproni jogakadémia is eltűnt az új század elejére. A versenytársak kiesésével a századfordulóra Pécs szerepe felértékelődött a dunántúli régió jogi szakképzési piacán. A korszak végére a trianoni Magyarország határain belül maradt a református egyház által üzemeltetett három (Kecskemét, Sáropatak, Hódmezővásárhely), és az evangélikusok által fenntartott egy jogakadémia (ez időközben Eperjessről Miskolcra költözött), továbbá az egri római katolikus érseki, és a pécsi püspöki jogliceum.¹⁰² Az utóbbi hamarosan az ide költöző pozsonyi tudományegyetem részévé vált, így itt a jogászképzés 1923-ban egyetemi szinten indult meg.¹⁰³

V. Összegzés

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a 19. század második felében a jogszabályi környezet miatt a felekezeti fenntartású oktatási intézmények állami felügyelete szorosabbá vált. Az 1870-es évek közepétől mind a népiskolai, mind a legfelsőbb akadémiai szinten csökkent az egyházak mozgástere, de nem szűnt meg teljesen. A középiskolák esetében már nagyobb különbségek voltak az egyes fenntartók között a minisztérium jogsítványainak differenciáltsága következtében. Az egységes és modern elvekre épülő polgári oktatásügyi rendszer kiépítése érdekében az állam – elsősorban a minimális törvényi követelmények meghatározásával – igyekezett javítani az intézmények működési feltételeit és az oktatás színvonalát, természetesen saját szempontjainak megfelelően. Az egyházak érdekérvényesítési lehetőségei azonban nem szűntek meg teljesen, sőt a századfordulótól a különféle szakmai testületeken keresztül befolyásolhatták a fejlesztés irányait is. Ezekkel a lehetőségekkel a felekezetek eltérő mértékben próbáltak és tudtak élni.

A katolikus egyház a felekezetek között speciális helyzetben volt, mozgástere – már csak az államhoz való korábbi viszonya, és a katolikus autonómia ügyének rendezetlensége miatt is – jóval kisebb volt, mint a protestáns és görögkeleti egyházaké. De még így is maradt lehetősége a saját – speciális érdekeit figyelembe vevő – oktatási hálózat kialakítására és tartalommal való megtöltésére.

A tanügyigazgatás területén az állam és a felekezetek párhuzamos rendszereket építettek ki, melyek több ponton kapcsolódtak egymáshoz. Ez egyrésztől versenyhelyzetet hozott létre a világi és egyházi hatóságok között, másrészt a együttműködés – nem konfliktusok nélküli – kényszerét is megteremtette. Az, hogy ebben a helyzetben mennyire tudott egy adott felekezet iskolarendszere az állami iskolákkal szemben kibontakozni, a versenyhelyzetben pozíciókat szerezni, az az anyagi lehetőségeken túl az önálló iskolafejlesztési stratégiákon is múlt. Ezek kialakítására pedig a fent bemutatott fórumokon és jogszabályi keterek között volt lehetőség.

¹⁰¹ SZABÓ 1984, 139.

¹⁰² 1899-ben, Hetyey Sámuel püspöksége alatt sikerült véglegesen rendezni a törvényileg megemelt tanári fizetések ügyét is, az erre a célra átcsoportosított pécsi székesegyházi jövedelmek segítségével, és „*így került a pécsi jogakadémia abba a helyzetbe, hogy a világháborút közvetlenül megelőző évtizedben a fennállott hét hazai felekezeti jogakadémia közül egyedül a pécsi jogakadémia nem volt kénytelen államsegélyt igénybe venni.*” VASVÁRY 1937, 10.

¹⁰³ TRÓCSÁNYI 1982, 371.

VI. Irodalomjegyzék

Főbb jogszabályok¹⁰⁴

- 1868:XXXVIII. tc. – a népiskolai közoktatás tárgyában
- 1875:XXXII. tc. – a népoktatási nyilvános tanintézetek s nyilvános kiseddóvó intézetek tanítóinak s nevelőinek nyugdíjazásáról
- 1876:VI. – a közigazgatási bizottságról
- 1876:XXVIII. tc. – a népiskolai hatóságokról
- 1879: XVIII. tc – a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben
- 1883:XXX. tc. – a középiskolákról és a középiskolai tanárképzésről
- 1884:V. tc. – állami elemi és polgári népiskolák építésére szükséges költségek fedezéséről
- 1891:XV tc. – a kiseddóvókról
- 1893: XXVI. tc. – a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről
- 1894:XXVII. tc. – a nyugdíjazás és az ellátás intézményének a középiskolák, a felsőbb leányiskolák és a kereskedelmi középiskolák, valamint a jogakadémiák tanáraitra történő kiterjesztéséről.
- 1907:XXVII. tc. – a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és a hitfelekezeti néptanítók járandóságairól
- 1908: XLVI. tc. – az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről

Felhasznált irodalom

- BEKE 1990 = Beke Margit, Katolikus tanügyi hatóságok iratai (1867-1948). In: Dóka Klára (szerk.): *Iskola – Egyház – Művelődés. (Iskolatörténeti források az egyházi levéltárakban)*. Budapest 1990. 79-92.
- DEGRÉ 1984 = Degré Alajos, Ügyvédképzés Magyarországon a polgári korban. In: Kovács Kálmán, (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti Értekezések 14.* Budapest 1984. 57-72.
- FELKAI 1994 = Felkai László: *Magyarország oktatásügye a millenium körüli években.* Budapest 1994.
- FERICSÁN 1999 = Fericsán Kálmán: *Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatási szervezet kialakulása és fejlődése Magyarországon.* Budapest – Pécs 1999.
- FERICSÁN 2001 = Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók.* Budapest – Pécs 2001.
- HORVÁTH J. 1998 = Horváth József, A Győri Jogakadémia és a jogi oktatás (1754 és 1892 között). In: Bana József (szerk.): *Győri Tanulmányok 20.* Győr 1998. 18-25.
- KATUS 2003 = KATUS László, A polgári kultúra intézményrendszerének kiépülése Magyarországon a 19. században. In: Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században. Tanulmányok.* Pécs 2003. 11-34.
- KELEMEN 2002 = Kelemen Elemér: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest 2002.

¹⁰⁴ Forrás: TÓTH 1884. és www.1000ev.hu

- KELLER 2010 = Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* L'Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest 2010.
- KÉRI 1992 = Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868–1918 között.* Pécs 1992. (Kézirat) Forrás: <http://mek.niif.hu/01800/01861/01861.htm> (Letöltés: 2011.06.20.)
- LADÁNYI 2004 = Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában.* *Századok* 2004. 1. sz. 3-38.
- LADÁNYI 2007 = Ladányi Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890-1944.* Budapest 2007.
- MAGYARY 1927 = Magyary Zoltán: *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Budapest 1927.
- MANN 1987 = Mann Miklós (szerk.): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából.* Tankönyvkiadó, Budapest 1987.
- MANN 1993 = Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest 1993.
- MÁRKUS 1908 = Dr. Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon.* Hat kötetben. IV. kötet, Budapest 1903.
- MÉSZÁROS 2000 = Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon.* Szent István Társulat, Budapest 2000.
- MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY 1999 = Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest 1999.
- MEZEY 1984 = Mezey Barna, *A jogakadémiák 1874. évi reformja.* In: Kovács Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében.* Jogtörténeti Értekezések 14. Budapest 1984. 103-119.
- MEZEY 1998 = Mezey Barna, *Egyetemek és jogakadémiák.* In: Bana József (szerk.): *Győri Tanulmányok 20.* Győr 1998. 7-17.
- MEZEY 2009 = Mezey Barna, *A jogakadémiák a jogászképzés történetében.* In: Kajtár István – Pohánka Éva (szerk.): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833-1923.* Pécs 2009. 17-36.
- NAGY 2008 = NAGY Mariann, *Magyarország oktatásügye.* In: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza II.* Budapest–Pécs 2008. 123-145.
- NAGY P. 2000 = Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19-20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest 2000.
- NAGY P. 2002 = Nagy Péter Tibor: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest 2002.
- NAGY ZS. 2007 = Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései.* Szeged 2007.
- RAJCZI 1998 = Rajczi Péter: *A pécsi püspöki jogakadémia története.* *Pécsi Szemle* 1998. (1.) őszi-téli 33-39.
- SIPOS 1912 = Sipos István: *A Pécsmegyei határozmányok és rendeletek tára.* Pécs 1912.

SZABÓ 1984 = Szabó György, Jogi oktatás Pápán. A Pápai Református Jogakadémia története (1832-1885). In: Kovács Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Jogtörténeti Értekezések 14. Budapest 1984. 121-153.

TÓTH 1884 = Tóth József: *Népoktatási törvények és rendeletek tára*. Budapest 1884.

TRÓCSÁNYI 1982 = Trócsányi László: *A jogakadémiák helye és szerepe a magyar jogéletben*. Állam- és Jogtudomány 1982. (XXV.) 2. 368-379.

VASVÁRY 1937 = Dr. Vasváry Ferenc: *Megemlékezés a pécsi jogakadémia megalpításáról*. Pécs 1937. június 20. Különlenyomat

WATANABE 2006 = Watanabe Akiko: Mennyire voltak „államiak” az állami elemi iskolák a kora dualizmus korában? Szervezésük és igazgatásuk első húsz éve. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest 2006. 575-596.

Csibi Norbert, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újkortörténeti Tanszék, Interdiszciplináris Doktori Iskola, „Európa és a magyarság a 18-20. században” Doktori Program

Cím: 7624 Magyarország, Pécs, Rókus u. 2.

Telefon: +36-30-500-6337

E-mail: csibi.norbert@gmail.com